

יט

ההסבה בליל הסדר

- א. ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב
 ב. הסבה בזמן הזה כשלא רגילים להסב
 ג. הסבה בעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות
 ד. ידי אכילה ושתייה יצא ידי חירות לא יצא
 ה. דרכי חירות נוספים
 סיכום

א. ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב

חכמים קבעו שבעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות (ויתכן שגם בעת אכילת קרבן הפסח) יש להסב. ההסבה היא תנוחה בה מושען הגוף על צד שמאל, והיא ביטוי לחרות. מה היחס בין חובת אכילת המצות ושתיית היין לבין קביעת חכמים שיש להסב בעת האכילה והשתייה? עד כמה תנוחת הגוף היא חלק מהותי מקיום המצווה? פרק עשירי במסכת פסחים עוסק בתיאור ליל הסדר, והמשנה הפותחת אותו מדגישה את חובתו של העני להסב ואת החובה הציבורית לדאוג לכך שיהיו לו ארבע כוסות:

ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך. אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, ואפילו מן התמחוי.

כוונת המשנה ללמד שהכול שווים בחובות לילה זה, העשירים והעניים. על מנת לחדד את המשמעות הזו של המשנה, נעצב אותה באופן הבא¹:

ערבי פסחים

סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך   ואפילו עני שבישראל
 לא יאכל [אדם] עד שיסב   [ואפילו עני שבישראל]
 ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין   ואפילו [עני הלוקח] מן התמחוי.

המילים "ואפילו עני שבישראל" מתייחסים הן למשפט השני והן לשלישי. אפשר

1. ד"ר יהודה שורקן, "ואפילו עני שבישראל – על החסד ועל החירות בליל הסדר", שמעתין, 171 (תשס"ח), עמ' 78-83, הציע הצעה אחרת לעיצוב המשנה.

לקרוא: "לא יאכל אדם עד שתחשך, ואפילו עני שבישראל", וכן "ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב". המשנה איננה חוזרת על עצמה, אך העיקרון שנלמד ממנה הוא שכל מה שאדם רגיל מחוייב לעשות בלילה זה מוטל גם על העני: אכילה בזמן שמחשיך היום, חובת הסבה, ושתית ארבע כוסות.

דבר זה ניתן להילמד מדברי ראשונים ואחרונים המדייקים במילות המשנה, ומלמדים על אופיו ומצבו של העני המדובר, החייב כמו כולם במצוות החג. רש"י והרשב"ם (פסחים צט ע"ב ד"ה מן) דייקו מהאמור במשנה "ואפילו מן התמחוי":

מן התמחוי – מתפרנס מתמחוי של צדקה, דהיינו עני שבעניים, דתנן במסכת פאה (ח, ז): "מי שיש לו מזון שתי סעודות – לא יטול מן התמחוי".

תוספות (שם ד"ה ואפילו) דייקו מהכתוב במשנה שמדובר על עני שאין לו על מה להיסב:

דסלקא דעתך דהסיבת עני לא חשיבא הסיבה, דאין לו על מה להסב ואין זה דרך חירות.

כלומר, היה מקום לחשוב שאם אין לעני מיטה או כיסא להסב עליהם הוא יהיה פטור מלהסב, ולכן הדגישה המשנה שגם עני כזה חייב בהסבה ועליו לטרוח ולמצוא כיצד לקיים את המצווה. התוספות הוסיפו וכתבו פירוש נוסף, לפיו המילים "ואפילו עני שבישראל", מתייחסים לרישא של המשנה, והיינו: "אפילו עני שלא אכל כמה ימים לא יאכל עד שתחשך".

דיוק אחר דייקו התוספות (שם ד"ה לא), מהאמור במשנה "ולא יפחתו לו מד' כוסות":

ולא יפחתו לו – מתוך הלשון משמע קצת שאין נותני לבני ולבני ביתו כי אם לעצמו, והוא מוציא את כולם בשלו.

על אף תחושת הבושה שרק ראש המשפחה שותה ארבע כוסות ובני ביתו לא, בכל זאת עליו לשתות ולהסב, ולספר באופן זה את סיפור יציאת מצרים. ר' עקיבא איגר (תוספות רעק"א על המשנה, פסחים י, א), למד מדברי המשנה האומרת שעני לא יאכל "עד שתחשך" כך:

עד שתחשך – שאין לו לקנות נר ובכל השנה אוכל מבעוד יום, אפילו הכי בליל פסח לא יאכל עד שתחשך.

אם נצרף את כל הפירושים הללו, תעלה לפנינו דמותו ומעמדו של העני המדובר: עני שבעניים, שכבר כמה ימים לא אכל כראוי ושאין לו אפילו מזון שתי סעודות. את מזונו הוא לוקח בבושת פנים מתמחוי הצדקה הציבורי, ומקבל ארבע כוסות יין רק

עבורו ולא עבור בני ביתו. בביתו העלוב אין מיטה ושולחן ולא נר למאור, ועל אף כל זאת, הוא נדרש "להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים" (רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ו) בעת שהוא מספר את ההגדה, אוכל את מאכלי הלילה ושותה את ארבעת כוסות היין שמקורם מהתמחוי.

עני זה לא רגיל לשתות כלל יין. היין משמח, "ויין ישמח לבב אנוש" (תהילים קד, טו), והוא משקה של עשירים: "אין נשותיהן של עניים שותים יין" (תוספתא כתובות ה, ח). גם ההסבה היא דרכם של עשירים או כאלה שיש ביכולתם לארח, כפי שמתואר סדר ההסבה בתוספתא ברכות ד, ח-ט:

כי צד סדר סעודה?

אורחין נכנסין ויושבין על ספסלים ועל גבי קתדראות עד שיתכנסו. נתכנסו כולן – נתנו להם לידיים, כל אחד ואחד נוטל ידו אחת. מזגו להם את הכוס, כל אחד ואחד מברך לעצמו. הביאו לפניהם פרפראות, כל אחד ואחד מברך לעצמו. עלו והסבו ונתנו להם לידיים, אף על פי שנטל ידו אחת נוטל שתי ידיו. מזגו להם את הכוס, אף על פי שברך על הראשון מברך על השני. הביאו לפניהם פרפראות. אף על פי שברך על הראשונה מברך על השניה, ואחד מברך לכולן. הבא אחר שלש פרפראות אין לו רשות ליכנס. אמר רבן שמעון בן גמליאל זה מנהג גדול היה בירושלם: פורסין מטפחת על גבי הפתח, כל זמן שהמטפחת פרוסה אורחין נכנסין, נסתלקה מטפחת אין רשות לאורחין ליכנס.

במנחת ביכורים ובחסדי דוד פירשו כך את התוספתא: היו שני שלבים בסעודה. בתחילה היו יושבים, נוטלים ליושבים יד אחת מטעמי נקיות, ומזגו לכל אחד כוס. אז גם הביאו לסועדים פרפראות, כגון פרגיות ודגים, וכל אחד היה מברך לעצמו. השלב השני הוא ההסבה המשותפת: נטלו להם ידיים לסעודה, מזגו יין בשנית והביאו פרפראות נוספות. מכיון שהם הסבו, היה אחד היה מברך לכולם. בשלב מסוים לא היו מאפשרים לאחרים להכנס לסעודה כדי שלא לבייש את בעל הבית, שלא ייווצר מצב שלא יהיה לו מספיק אוכל.

ההבדל ההלכתי בין ישיבה להסבה נזכר גם במשנה בברכות ו, ו:

היו יושבין לאכול – כל אחד ואחד מברך לעצמו, הסיבו – אחד מברך לכולן.²

2. פעולת ההסבה נזכרת גם במשנה בסנהדרין ב, א-ד על דרך ניחום כהן גדול ומלך באבלם, ועל התנהלות המלך עם ספר התורה שהוא כותב.

ההבדל בין ישיבה להסבה הוא שהישיבה היא ארעית ולכן כל אחד מברך לעצמו, בעוד שההסבה מורה על שיתוף אנשים אחרים בסעודה, ולכן אחד מברך לכולם.³ תיאור משלים לפעולת ההסבה ולסדר הכבוד בעת ההסבה מופיע בתוספתא ברכות ה, ה:

כיצד סדר הסב?

בזמן שהן שתי מטות, גדול מסב בראשה של ראשונה, שני לו למטה ממנו.

בזמן שהן שלש מטות, גדול מסב בראשה של אמצעית, שני לו למעלה ממנו, שלישי לו למטה ממנו. כך היו מסדירין והולכין.

ההסבה נעשית על מיטות,⁴ ונשמרת הקפדה על מדרג היררכי של הסועדים באמצעות סדר ההסבה. בהקשר זה יש להסביר את הקושיה בליל הסדר:

שבכל הלילות אנו אוכלים בין יושבין בין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין.⁵

בליל הסדר הכול מסובין – העשירים והעניים. גם עני שלא רגיל לאכול בהסבה, בליל הסדר יאכל בהסבה.

3. התוספות בברכות מב ע"א ד"ה הסבו, הסביר במה באה לידי ביטוי פעולת ההסבה כיום שאין אנו רגילים להבחין בין ישיבה להסבה: "דדוקא לדידהו שהיו אוכלים בהסבה היו צריכים הסבה. אלא ישיבה שלנו היא קביעות לנו כהסבה דידהו, שהם היו רגילים כל אחד להסב על מטתו ועל שולחנו. אבל עכשיו כולנו אוכלים על שלחן אחד וכשאנו אוכלין יחד היינו קביעותינו".

4. ראה גם ברכות מו ע"ב ותוס' שם ד"ה בזמן. במקור נוסף נאמר שהיו מסיבין על מיטות: "מציעין עשר מטות שאם ירצה מסב באחת מהן" (תוספתא שבת יב, יז). הנביאים תארו את חיי ההוללות של העשירים המיסבים על מיטותיהם (יחזקאל כג, מא; עמוס ו, ד-ו). כך גם מתואר המשתה אצל אחרשוש (אסתר א, ו; ז, ח).

5. קושיה זו לא מופיעה בכל כתבי היד שבמשנה ובמקורות תנאיים אחרים וגם לא בתלמודים, ונזכרת לראשונה אצל הגאונים. הרב מ"מ כשר (הגדה שלמה, עמ' 115) הביא את דברי הגר"א שכתב: "מפני שכשהיה בית המקדש קיים היה קרבן פסח, לכן היה הקושיה 'הלילה הזה כולו צלי', ומסובין לא היה נחשב כשינוי כי היו יושבין תמיד מסובין, שכן היה דרכם, כמו שמוזכר בגמרא בכמה מקומות (ברכות פ"ו ועוד). אבל עכשיו שאין לנו קרבן פסח לא נחשב לנו שינוי זה, וחשיב מסובין שינוי שאין דרכנו לישוב מסובין כל השנה". הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן אורח חיים סימן תעב, ג) הסביר מדוע שאלה זו מבטאת את השינוי הייחודי שיש בלילה זה: "אין לך שינוי טוב מהסיבה שאין אנו רגילים בזה ועכשיו עושין אותו. וראיה לזה שהרי במשנה (קט"ז ע"א) בשאלת מה נשתנה לא הזכרה שאלת ההסיבה ובנוסחא שלנו ישנה, והטעם דבזמן המשנה לא היתה שינוי ולא היה לבן מה לשאול על זה, אבל עכשיו שואל על השינוי ולכן העיקר כדברי רוב הפוסקים שחיוב יש בהסיבה". ראה שם בדברי הרמ"מ כשר (עמ' 115-116), באשר לאפשרות ששאלו קושיה זו גם בזמן הבית.

עני כזה, שקיבל יין ואוכל מהתמחוי, שאין לו מאור ומיטה ושאולי גם לא אכל כבר כמה ימים – ישתה ארבע כוסות בדרך חירות. כך נמק רב לוי בירושלמי (פסחים י, א) את קביעת חכמים להסב בליל הסדר:

אמר רב לוי: ולפי שדרך עבדים להיות אוכלין מעומד וכאן להיות אוכלין מסובין, להודיע שיצאו מעבדות לחירות.

הרב יוסף דב סולוביצ'יק (זמן חירותינו, עמ' 41) הגדיר את מהות ההסבה בליל הסדר:

ההסבה מסמלת בראש ובראשונה נינוחות מוחלטת, וזו מצידה מפגינה שחרור ממתח ודאגה או הקלה מהם. שנית, ההסבה מסמלת את השלכת האזיקים המנטליים המונעים מן האדם את חופש התנועה. ההסבה היא היפוכה של העמידה הזקופה המפגינה צייתנות וכניעה. עמידתם הזקופה של החיילים מסמלת את נכונותם לציית. ההסבה מצביעה על אי ציות, על נקיטת עמדה אמיצה, על סירוב לציית לפקודות, על דחיית אוטוריטה אנושית.

ההלכה דורשת מאיתנו לקרוא בליל הסדר את ההגדה ולשתות את ארבע הכוסות כשאנו נינוחים. תנוחה זו נראית כחוסר נימוס כלפי האנשים החולקים עמנו את הסעודה, והיא מפגינה את היותנו עצמאיים וחופשים לחלוטין. הסבה פירושה אי ציות. על כן אומרים חז"ל כי בנוכחותו של הרב פטור התלמיד מהסבה, ולמעשה הוא אף מנוע ממנה (פסחים קח ע"א). דבר זה מלמד במידה רבה על מטרתה של ההסבה, רוצה לומר גילוי חוסר כבוד.

כך ינהגו גם כאלו שיש להם מתחים ודאגות אישיות או אף לאומיות וחברתיות. איננו מציינים בליל הסדר שבכל שנה את מצבנו האישי, או אף הלאומי, העכשווי. המטרה של הלילה הזה היא לשוב אחורה במנהרת הזמן, לעת בה יצאנו ממצרים והתחלנו את הופעתנו כאומה עלי אדמות. היעד הוא לחוות מחדש בכל שנה את נקודת המוצא. לילה זה איננו ציון דרך אישי פרטי אלא להיפך, התעלות מעל למצב זה לטובת בירור וליבון מחדש של ייעודנו כעם: להיכן עלינו להוביל את דרכנו, מה באמת עושה לנו היציאה ממצרים, ומהי דרכנו לחירות האידיאלית והשלמה.⁶

6. עוד בעניין זה ראה: הרב שג"ר, "דרך חירות: שיעור בגמרא", זמן של חירות, עמ' 198-211.

ב. הסבה בזמן הזה כשלא רגילים להסב

כאמור, בעבר היה נהוג להסב על מיטות בעת האכילה והשתיה, אך כבר בזמן הראשונים היו שכתבו שמכיון שאין נוהגים לאכול ולשתות בדרך זו אין צורך לשבת בהסבה. כך כתב הרב אליעזר בן יואל הלוי – הראב"ה (חלק ב סימן תקכה):

ויושב בהסבה. ובזמן הזה שאין רגילות בארצנו להסב, שאין רגילות בני חורין להסב – ישב כדרכו.⁷

דברי הראב"ה נזכרו בפסיקת ההלכה של הרמ"א על השולחן ערוך (אורח חיים סימן

תעב סעיף ז):

כל מי שצריך הסיבה, אם אכל או שתה בלא הסיבה לא יצא, וצריך לחזור לאכול ולשתות בהסיבה.

הגה: ויש אומרים דבזמן הזה, דאין דרך להסב, כדאי הוא ראב"ה לסמוך עליו שבדיעבד יצא בלא הסיבה (אגודה פרק ערבי פסחים).

על פסיקה זו הקשה המהר"ל (גבורות ה' פרק מח):

ודברי תימה הן. דמה בכך שאין מיסב כל השנה ואין מראה חירות בעצמו, בליל זה מחויב להראות עצמו כאילו בן חורין, ולפיכך צריך להסב – אף על גב דכל השנה אינו מיסב ואינו מראה חירות, בלילה הזה חייב.

לדברי המהר"ל, מה בכך שאין רגילים להסב דרך חירות במשך כל השנה, בלילה זה הכול חייבים להסב כי כך היא דרך חירות. הרב שלמה לוריא (שו"ת מהרש"ל, סימן פח) העיר בעקבות דברי הראב"ה:

ואחר כך ישתה רוב רביעית בהסיבה דרך חירות. אף שכתב ראב"ה שאין דרך חירות האידנא בהסיבה כי אם דרך חולים, מכל מקום נראה דאין קפידא, שאינה אלא לרמז החירות שהיה בימים ההם.

לדבריו, למרות שכיום לא נוהגים להסב, מאחר שכך נהגו בעבר לבטא את החירות

7. דברים דומים כתבו הראב"ן דף עד ע"ב; המרדכי, פסחים רמז תריא. דברי הראב"ה הובאו בטור אורח חיים סימן תעב, והב"ח שם כתב: "נהוג לכתחלה לעשות הסיבה מאחר שרבים חולקים על אבי העזרי [הראב"ה] וסבירא להו דאף בארצנו בעי הסיבה על כל פנים. ומכל מקום להלכה אנו תופסין דברי אבי העזרי עיקר, ואם אכל מצה בלא הסיבה אין צריך לחזור ולאכול וכמ"ש האגודה (פ"י אות צב) ושאר אחרונים. אלא שמכל מקום נראה דמצוה מן המובחר לחזור ולאכול בהסיבה. אבל אין לו לחזור ולשתות בהסיבה כיון דאיכא למימר דנראה כמוסיף על הכוסות".

יש לנהוג באופן זה גם כיום. כך היה הזהיר הראי"ה קוק בדרשת שבת הגדול (שור"ת אורח משפט אורח חיים סימן קכח אות כב):

לא יזלזל שום אדם בהסבה, וכדאי הוא שכל אחד מישראל יבין איך לשמוח בגאולתנו ופדות נפשנו, אפילו מי שאין לו כר יסמוך על איזה דבר, וכן לחנך הבנים קטנים שיש בהם דעת בהסבה בשעת שתית הכוסות ואכילת כזית ראשון ואפיקומן.

ג. הסבה בעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות

מתי יש להסב במהלך הסדר? בירושלמי (פסחים י, א) נאמר:

ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: אותו כזית שאדם יוצא בו בפסח, צריך לאוכלו מיסב.

בירושלמי לא נאמר באיזה אוכל מדובר – כזית של הפסח,⁸ המצה או המרור. בבבלי (פסחים קח ע"א) נאמר:

איתמר: מצה – צריך הסיבה, מרור – אין צריך הסיבה. יין – איתמר משמיה דרב נחמן: צריך הסיבה, ואיתמר משמיה דרב נחמן: אין צריך הסיבה. ולא פליגי, הא בתרתי כסי קמאי, הא בתרתי כסי בתראי. אמרי לה להאי גיסא, ואמרי לה להאי גיסא. אמרי לה להאי גיסא: תרי כסי קמאי בעו הסיבה, דהשתא הוא דקא מתחלא לה חירות. תרי כסי בתראי לא בעו הסיבה, מאי דהוה הוה. ואמרי לה להאי גיסא: אדרבה, תרי כסי בתראי בעו הסיבה, ההיא שעתא דקא הויה חירות. תרי כסי קמאי לא בעו הסיבה, דאכתי עבדים היינו קאמר. השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי – אידי ואידי בעו הסיבה.

רש"י ורשב"ם שם הסבירו שיש להסב בעת אכילת המצה "כבני חורין, שהוא זכר לגאולה", ואין להסב בעת אכילת המרור שהוא זכר לעבדות. בהמשך דנה הגמרא בדברי רב נחמן באילו מארבע הכוסות יש להסב, ומסקנתה היא שיש להסב בעת שתיית כל ארבע הכוסות.

8. בשאלה האם הסבו בעת אכילת קרבן הפסח, ראה: הרב דוד כהן, "הסיבה באכילת קרבן פסח", מעלין בקודש, ז (אב תשס"ג), עמ' 21-37.

התוספות (שם ד"ה מאי) מעירים שיש להסב בעת אכילת המצה, גם על פי האפשרות שיש להסב רק בשתי הכוסות ראשונות, מכמה טעמים:

שאני מצה, [א] שהיא עיקר סעודה יותר מיין, [ב] ועוד, בין היסב כבר בשני כוסות הראשונים, [ג] ועוד, שכתובה בתורה זכר לחירות שלא הספיק בצקם להחמיץ עד שנגאלו. ואף על גב דהויה לחם עוני יש לאוכלה דרך חירות. ומה שצריך הסיבה במצה היינו כשמברכין על אכילת מצה ובאפיקומן.

אלא שבהמשך (ד"ה כולה) כתבו:

וכל ד' כוסות צריכים הסיבה בשעת שתיה. וצ"ע אם שכח ולא היסב אם יחזור וישתה. וכן אם בכוס שלישי לא היסב אם יכול לחזור ולשתות בהסיבה, אף על גב דבין שלישי לרביעי לא ישתה.

שתיית ארבע כוסות וחובת ההסבה הן תקנות של חכמים, והתוספות דנים כיצד ינהג אדם ששכח ולא היסב בשתיית היין. שאלה נוספת שהם מעלים היא אם מי שלא היסב בכוס השלישית רשאי לחזור ולהסב, מפני שהגמרא (שם) קובעת שאין לשתות בין כוס שלישי לכוס רביעי. הם לא הכריעו בספק זה, וגם לא הציבו שאלה דומה ביחס למי שלא היסב בעת אכילת המצה, אך הרא"ש (פסחים י, כ) הכריע:

השתא דאיתמר הכי ואתמר הכי, כולהו בעו הסיבה. ומצה בעי הסיבה בכזית ראשון וכזית של אפיקומן. ואם אכל בלא הסיבה לא יצא, כדאמר ריב"ל השמש שאכל כזית מצה כשהוא מיסב יצא – משמע מיסב אין, לא מיסב לא. ואם אכל בלא הסיבה יחזור ויאכל בהסיבה. וכן בכוס ראשון ושני, אם לא שתה בהסיבה יחזור וישתה בהסיבה. אבל בכוס שלישי או רביעי אם ישתה יותר נראה כמוסיף על הכוסות. ומיהו איכא למימר כיון ששתה שלא כתיקונו הוברר הדבר שלא ממנין הכוסות היה, ומה ששותה עתה הוא כוס של חובה. ואם שתה כוס רביעי בלא הסיבה צריך לברך בורא פרי הגפן על כוס שישתה אחר כך שיהיה בהסיבה, שהרי כשתה כוס רביעי בלא הסיבה ולא נזכר להסיב, הסיח דעתו לשתות יותר.

לפי הרא"ש מי שאכל מצה או שתה אחת מהכוסות ללא הסבה צריך לחזור ולאכול או לשתות שוב. הרא"ש הוכיח דבריו מהאמור בהמשך הגמרא שם, "אמר רבי יהושע בן לוי: השמש שאכל כזית מצה כשהוא מיסב – יצא", ממנה משמע שבלא הסבה אין יוצאים ידי חובה. כמו כן, הרא"ש פסק שגם מי שלא היסב בכוס שלישית יחזור וישתה, כיון שמה ששתה ככוס שלישית לא נחשב במנין הכוסות, ומי ששכח

להסב בכוס רביעית ישתה ויברך שוב כי הוא כיוון בעת שתיית הכוס שלא ישתה יותר.⁹

הרמב"ם עסק אף הוא בחובת ההסבה בליל הסדר, אך לא כתב במפורש מה יעשה מי ששכח להסב. כך כתב בהל' חמץ ומצה ז, ו-ח:

בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים שנאמר: "ואותנו הוציא משם" (דברים ו, כג), ועל דבר זה צוה הקדוש ברוך הוא בתורה: "וזכרת כי עבד היית" (דברים ה, טו) כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית. לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות. וכל אחד ואחד, בין אנשים בין נשים, חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם. ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות, שיעור כל כוס מהן רביעית. אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב... ואימתי צריכין הסיבה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו. ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך.

הרמב"ם הבחין בין חובת ההסבה בעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות לבין ההסבה ב"שאר אכילתו ושתייתו", אך לא כתב כיצד ינהג מי שלא היסב בעת החיוב. הרב יצחק זאב סולוביצ'יק, הרב מבריסק (חידושי הגרי"ז על הרמב"ם שם הל' ז), הסביר את דברי הרמב"ם והרא"ש באופן הבא:

מדברי הרמב"ם האלו מבואר דמצות הסבה היא מצוה בפני עצמה, והיא שיאכל וישתה בלילה הזה והוא מיסב דרך חירות, אלא דחכמים קבעו למצווה זו בשעת אכילת המצה ושתיית הארבע כוסות, אבל על כל פנים מצווה בפני עצמה היא ולא מדיני המצווה של מצה וארבע כוסות... ולפי זה אם אכל מצה או שתה ארבע כוסות בלא הסבה, אין כאן גריעותא בהמצווה של אכילת מצה או ארבע כוסות, רק שלא קיים מצוות הסבה

9. כך כתב גם בשו"ת הרא"ש כלל יד סימן ה. כך כתבו גם: רבנו ירוחם – תולדות אדם וחווה נתיב ה חלק ד דף מב טור ד; מנורת המאור פרק ב – תפילה הלכות חג המצות עמוד 262, 264; אבודרהם, הגדה של פסח. בטור ובשולחן ערוך אורח חיים סי' תעב, ז פסק כדברי הרא"ש להלכה, וראה שם בנושאי הכלים מה שדנו בדברי התוספות והרא"ש. ראה עוד בדברי הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר יח, כז.

הרי"ד סולוביצ'יק הסביר שההסבה היא חלק מחובת הסעודה. ראה: הרב שלמה זאב פיק, "הסבה בליל הסדר", מועדי הרב, עמ' 144-158; הרב מיכל זלמן שורקין, הררי קדם, עמ' קמח-קמט. אמנם לשיטתו לא ברור מדוע דווקא בליל הסדר זה דין בסעודה.

שהיא מצווה נפרדת לגמרי... וברא"ש שם מבואר דאם אכל הכזית מצה בלא הסיבה לא יצא, ולכאורה מבואר מזה להיפוך, דסבירא ליה דדין הסיבה הוא דין בקיום המצווה של מצה וד' כוסות, דאי לא תימא הכי אמאי לא יצא?

באשר להוכחת הרא"ש מדינו של השמש, הסביר הגרי"ז שניתן לומר שהכוונה היא שהשמש לא יצא ידי חובת הסבה, אך אין הכוונה שהוא לא יצא ידי חובת אכילת מצה, ושכך כנראה הבין הרמב"ם. סיכומו של דבר, לפירוש הגרי"ז: לפי הרמב"ם חובת ההסבה נלווית לחובת האכילה והשתיה, ואילו לדעת הרא"ש היא חלק מהותי מקיום המצווה. אולם, ניתן לפרש שגם על פי הרמב"ם חובת ההסבה בעת אכילת המצה ושתיית ארבע הכוסות היא תנאי מהותי בעת קיום המצווה, מאחר שרק ביחס לשאר האכילות והשתיות שבלייל הסדר כתב הרמב"ם שהמיסב בהם הרי זה משובח. על פי הבנה זו אין מחלוקת בין הרמב"ם לרא"ש, על אף שהרמב"ם לא כתב במפורש שמי שלא היסב בעת אכילת המצה ושתיית ארבע הכוסות לא יצא ידי חובה. אמנם, ניתן להעמיק עוד בדברי הרא"ש ובדברי הרמב"ם. באשר לארבע כוסות, ניתן לומר שחכמים, שקבעו את החובה לשתות ארבע כוסות, קבעו גם כן ששתיה זו חייבת להיות בהסבה, ולכן מי שלא עשה כן לא קיים את חובת שתיית ארבע כוסות. אך באשר למצה, כיצד יתכן שמי שאכל מצה ולא היסב לא קיים מצוות מצה? הרי חובת אכילת המצה היא מהתורה, ושם לא נאמר שיש להסב בעת אכילת המצה?

יתר על כן. בגמרא בראש השנה (כח ע"א) נאמר:

שלחו ליה לאבוה דשמואל: כפאו ואכל מצה – יצא. כפאו מאן? אמר רב אשי: שכפאוהו פרסיים.

הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ו, ג) פסק כך להלכה:

אכל מצה בלא כונה, כגון שאנסוהו גויים או לסטים לאכול, יצא ידי חובתו.¹⁰

10. הצפנת פענח שם דייק בלשון הגמרא שפעולת הכפייה הייתה בהסבה: "דבגמרא בראש השנה שם דייק לשון כפאו פרסיים. ולמה דייק זה? משום דבאמת בירושלמי כאן [פסחים י, ג] אמר דעל כרחך מירי בהסב, וכיון שהסב חזקה כיון דמחשבתו ניכרת מתוך מעשיו דנתכוון לשם מצוה. אך הא מבואר בברכות ד' מ"ו ע"ב וכן משמע דפרסיים היו נוהגים לאכול בכל השנה בהסיבה". כוונתו לדברי הירושלמי פסחים י, ג: "יוצאין במצה בין שכיוון בין שלא כיוון, והכא מכיון שהסיב חזקה כיוון". כאמור, הרמב"ם כתב שיצא ידי חובה גם אם אנסו אותו סתם גויים או ליסטים. בנוסף, גם

המגיד משנה שם פירש (בשם "מי שכתב") שמדובר במצב בו הנאנס ידע שהלילה הוא פסח ושהוא חייב לאכול מצה, אך אם חשב שזה יום חול או שלא ידע שמאכילים אותו מצה לא יצא.¹¹ מכל מקום, לא נאמר שהוא לא אכל את המצה הזו בהסבה, ובכל זאת יצא ידי חובה. לעומת הרמב"ם, הרא"ש (ראש השנה ג, יא) כתב שהרי"ף לא הביא זאת להלכה,¹² ודבריו תואמים למה שכתב שהאוכל מצה בלא הסבה לא יצא ידי חובה. נראה שלפי הרמב"ם חובת ההסבה היא חלק מסיפור יציאת מצרים, כלומר שתנוחת הגוף בעת האכילה והשתיה היא ביטוי נוסף למצוות הסיפור, אך לא חלק מחובת האכילה או השתיה, ועל כן הוא פסק שמי שנאנס והאכילוהו מצה בכפיה יצא ידי חובת אכילת המצה. בפרק ז מהל' חמץ ומצה עסק הרמב"ם במצוות הסיפור, ולאחר שכתב שם על חובת המצווה וכיצד יש לקיים אותה, כתב (הלכות ו-ח):

בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים, שנאמר: "ואותנו הוציא משם" (דברים ו, כג), ועל דבר זה ציווה הקדוש ברוך הוא בתורה "וזכרת כי עבד היית" (דברים טו, טו) כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית.¹³ לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות... אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב... ואימתי צריכין הסיבה בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו, ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך.

הביטוי "לפיכך" מורה על כך שפעולת ההסבה היא פועל יוצא של מצוות הסיפור.

אם פרסיים אוכלים כל השנה בהסבה, לא נאמר שהם כפו את אותו אדם לאכול כשהוא מיסב, ומה גם שכפיה ואונס היא פעולה הפוכה מאכילה בהסבה. גם אם הגוף היה בתנועה של הסבה, אי אפשר לראות בזה פעולה של הסבה כנדרש בעת אכילת המצה בליל הסדר.

11. אמנם בהלכות שופר ב, ד הסתפק המגיד משנה האם זו הגרסה ברמב"ם, ואולי צריך להיות כתוב "לא יצא", אך בכל מהדורות הרמב"ם (הרב שבתי פרנקל, הרב יוסף קאפח, הרב נחום רבינוביץ) הגרסה היא "יצא". המפרשים עוסקים בהשוואה בין דברי הרמב"ם על מי ש"אכל מצה בלא כונה" לבין דבריו בהל' שופר ב, ד: "נתכוון שומע לצאת ידי חובתו ולא נתכוון התוקע להוציא או שנתכוון התוקע להוציא ולא נתכוון השומע לצאת לא יצא ידי חובתו, עד שיתכוון שומע ומשמיע". ראה גם בתשובת ר' אברהם בן הרמב"ם, ברכת אברהם סימן לד.

12. גם התוס' (פסחים קטו ע"א ד"ה מתקיף) פסקו שאם כפו אותו לאכול מצה לא יצא ידי חובה.

13. הרמב"ם כתב כאן: "בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו", ובנוסח ההגדה של הרמב"ם (לפי מספר נוסחאות) כתב: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו". אדם צריך לומר במסגרת ההגדה: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו", ובעת שהוא אומר זאת עליו גם להראות שהוא כבן חורין. ראה במאמרי: "סיפור יציאת מצרים כ'הקהל' משפחתי", מועדי יהודה וישראל, עמ' 386-388.

הסיפור אינו רק אמירה של דברים, אלא גם הצגה מוחשית על ידי תנוחת הגוף, לכל הפחות בעת האכילה והשתייה של המצה וארבע הכוסות.
דברים ברוח זו כתב גם הרב יוסף הכהן בהערותיו לדברי הרב צבי פסח פרנק (מקראי קדש – פסח ב, עמ' קיא):

בדברי הרמב"ם מבואר שמצות הסבה נכללת במצוות "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים", שהיא מצוה מהתורה להראות חרות על עצמו, ומצוה זו כוללת מצוות הסבה ומצוות שתיית ארבע כוסות של יין ושיהיה היין מזוג.

דבריו שם הם בעקבות דיונו של הרב צ"פ פרנק על האמור בגמ' בברכות לז ע"ב:
לקט מכולן כזית ואכלן, אם חמץ הוא – ענוש כרת, ואם מצה הוא – אדם יוצא בו ידי חובתו בפסח.

רש"י שם הסביר שהכוונה לפתיית מנחות, ועל כך הקשה הרב פרנק: איך יתכן שיוצא בזה ידי חובת מצה? הרי צריך להסב, ומי שלא הסב צריך לחזור, והלא אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד (תוספתא סנהדרין ד, ד)? הוא הציע מספר הסברים, שחלקם קשורים להלכה הקובעת שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד וחלקם קשורים ליישום החירות בעת אכילת המצה. על אלו הוסיף הרב יוסף כהן שהאוכל מצה ללא הסבה בעזרה יוצא ידי חובת מצה, אך איננו מקיים בכך את המרכיב של סיפור יציאת מצרים המתבטא בהסבה.

יתכן עוד, שאכילת המצה והמרור ושתיית ארבע הכוסות הם עצמם סוג של סיפור דברים: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, כי בחיפזון יצאת מארץ מצרים, למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך" (דברים טז, ג). רש"י פירש: "למען תזכור – על ידי אכילת הפסח והמצה, את יום צאתך". ליל חמישה עשר בניסן הוא הזמן היחיד בשנה בו ציוותה עלינו התורה לאכול דברים מסוימים – כזית מצה, כזית מרור וכזית קרבן פסח. חכמים הוסיפו על כך גם את חובת שתיית ארבע כוסות. כל אלו לא נועדו להשביע מרעב או להרוות צימאון, אלא לעורר את הזיכרון ולחוות מחדש את שהיה במצרים. האכילה והשתייה גם הן סיפור יציאת מצרים.¹⁴
ביטוי נוסף לכך נמצא בדבריו של רבן גמליאל (משנה פסחים י, ה):

כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן:
פסח, מצה, ומרור.

14. הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, אורח חיים סי' יח, ד) כתב שאילם וחרש מקיימים את מצוות הסיפור ע"י אכילת המצה והמרור ושתיית ארבע כוסות.

איזו חובה לא יצא? ראשונים רבים פירשו שחסר משהו במצוות האכילה אם לא הסביר מדוע הוא אוכל פסח מצה ומרור בלילה זה. כך למשל כתב הרמב"ן (מלחמת ה', ברכות ב ע"ב בדפי הר"ף):

מאי לא יצא ידי חובתו, שלא קיים מצוה כהלכה... ושנינו כיוצא בה
 "כל שלא אמר ג' דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו", ולא שיהא צריך
 לחזור ולאכול פסח מצה ומרור.¹⁵

אך המאירי בפסחים קטז ע"א הסביר:

רבן גמליאל אומר: כל מי שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא
 ידי חובתו, ר"ל שלא הפליג בספור זה בכדי הראוי אלא אם כן פירש
 טעמן של שלש אלו.

מכאן שאכילת פסח מצה ומרור היא גם סיפור, וצריך לספר מדוע אוכלים מאכלים
 אלו דווקא בלילה זה. תנוחת הגוף בעת אכילת המצה ובעת שתיית ארבע הכוסות
 משלימה ומוסיפה למצוות הסיפור.

ד. ידי אכילה ושתייה יצא, ידי חירות לא יצא

את המקור לכך שיש להבחין בין החובה לאכול מצה ולשתות ארבע כוסות לבין
 החובה להיסב ניתן ללמוד מדברי הגמרא בפסחים קיז ע"ב:

מזגו לו כוס שלישי – מברך על מזונו... אמר לו רב חנן¹⁶ לרבא: שמע
 מינה ברכת המזון טעונה כוס! אמר לו: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך
 חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה.

בפסחים קט ע"ב מופיעה אמירה זו בשמו של רבינא:

רבינא אמר: ארבעה כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי
 נפשה הוא.

לא כתוב בגמרא מה היא אותה דרך חירות שחכמים קבעו בעת שתיית ארבעה
 כוסות, ויתכן שכוונתו לומר שעצם העובדה שאדם שותה ארבע כוסות, ולא רק כוס
 אחד כמו בכל שבת וחג, היא עצמה אותה "דרך חירות". בגמרא בפסחים קח ע"ב נאמר:

15. כך כתבו גם: הר"ן, פסחים כה ע"ב בדפי הר"ף; הר"ן, בחידושויו לפסחים קטז ע"א; הריטב"א
 סוכה כח ע"א, ועוד.

16. במספר כתבי יד הגרסה היא "רבינא".

שתאן חי – יצא. אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא.

בברייתא נאמר שמי ששתה את היין חי יצא ידי חובת ארבע כוסות. אך רבא שאמר שחכמים תקנו לשתות את הכוסות דרך חירות, אמר שהשתה יין חי אמנם יצא ידי חובת שתייה של ארבע כוסות אך לא ידי חובת חירות. בהמשך הגמרא שם נאמר עוד:

שתאן בבת אחת, רב אמר: ידי יין – יצא, ידי ארבעה כוסות – לא יצא.

אך הרי"ף (פסחים דף כג ע"א בדפי הרי"ף) גרס אחרת:

שתאן בבת אחת, יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבע כוסות.¹⁷

וכך גם פסק הרמב"ם בהל' חמץ ומצה ז, ט:

שתה ארבעה כוסות אלו מיין שאינו מזוג, יצא ידי ארבעה כוסות ולא יצא ידי חירות. שתה ארבעה כוסות מזוגין בבת אחת, יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבעה כוסות.¹⁸

מכאן שיש מקום להבחין בין החובה לשתות ארבע כוסות (וכן החובה לאכול מצה) לבין יישום דרך החירות. על בסיס אותו עיקרון יש לומר, לפחות על פי שיטת הרמב"ם, שהאוכל מצה או שתה ארבע כוסות ללא הסבה יצא ידי חובת האכילה והשתיה אך לא ידי חובת החירות, ולכן איננו צריך לחזור ולאכול או לשתות שוב. אמנם, לדברי הרא"ש חכמים קבעו שגם את המצה יש לאכול בהסבה, כחלק ממצוות האכילה, ואם לא היסב יש לחזור ולאכול בהסבה על מנת לקיים את תקנת חכמים בשלמותה.

ה. דרכי חירות נוספים

בספרות הראשונים ובספרי המנהגים הרחיבו את המושג "דרך חירות" גם להסבר טעמן של הלכות והנהגות נוספות בלילה זה:

א. בספר החינוך (מצווה ז) נימק מדוע קרבן הפסח נאכל דווקא צלי:

וזהו שנצטוינו לאכול צלי דוקא, לפי שכך דרך בני מלכים ושרים לאכול בשר צלי, לפי שהוא מאכל טוב ומוטעם, אבל שאר העם אינם יכולים לאכול מעט בשר שתשיג ידם כי אם מבושל, כדי למלא בטנם. ואנו

17. כך מופיע במספר כתבי יד של הגמרא.

18. בעניין זה הרחיב מאד הגר"ז סולובייצ'יק בחידושו על הלכה זו.

שאוכלים הפסח לזכרון שיצאנו לחירות להיות ממלכת כהנים ועם קדוש, ודאי ראוי לנו להתנהג באכילתו דרך חירות ושרות.

כמובן, אין מדובר כאן במנהג חדש אלא בנתינת טעם של 'דרך חירות' למצווה האמורה בתורה.

ב. הרב אליעזר בן ר' יואל הלוי (ראב"ה חלק ב, מסכת פסחים סימן תקכה), הסביר מה פשר התקנה לאכול את מצת האפיקומן בסוף על השובע כזכר לקרבן פסח:

לי נראה דההיא כזית אכיל ליה באחרונה לאפיקומן, שיהא טעם מצה בפיו זכר לפסח, ודרך חירות לאכול על השובע.

ג. הרב יום טוב בן אברהם (ריטב"א, הגדה של פסח, עמוד יא), נימק את המנהג להניח כוס לפני כל אחד מהמסובים, על מנת שישתה בו ארבע כוסות:

ונהגו העולם דרך כבוד ודרך חירות ליתן כוס לפני כל אחד ואחד, ואף על פי כן שורת הדין שיכולין לשתות הרבה מכוס אחד, ובלבד שישתה כל אחד ואחד מהם רוב השיעור.

ד. הרב יעקב מולין (ספר מהר"ל, מנהגים, סדר ההגדה ד"ה ד) כתב, שדרך חירות באה לידי ביטוי גם בכלים הנאים בהם משתמשים בליל הסדר:

אמר מהר"י סג"ל, כל ימות השנה טוב למנוע כלים נאים למען מיעוט שררה, זכר לחורבן, לבד מלילות הסדר, לפי שהתורה הזהירה להראות דרך חירות, על דרך שמשמשין בכלי כסף וזהב ובגדי צבעונים באותה הלילה. ואפילו כלים הממושכנים בידו מן הגויים מותר להשים אותם על שלחן מיוחד לשמוח בראותם. וכן העיד שעשה כן אביו מהר"ם סג"ל.

ה. הנהגה נוספת היא שבעל הבית לא ימזוג לעצמו את הכוסות. כך כתב הרב משה איסרליש (רמ"א, אורח חיים סי' תעג סעיף א) בשמו של הרב ישראל ברונא:

ובעל הבית לא ימזוג בעצמו, רק אחר ימזוג לו דרך חירות.

כלומר, כשם שמשרתים מוזגים למלכים, כך אחרים ימזגו לבעל הבית. כך כתב גם הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, אורח חיים סימן תעג סעיף א), אך מוסיף (שם סעיף ו):

וכבר כתבנו שהבעל הבית לא ימזוג בעצמו אלא אחר, דזהו דרך חירות. ואנו אין נזהרין בזה, כי נראה כרמות רוחא [=גבהות רוח, גאוותנות] לצוות לאשתו שתמזוג, ואין הבעל עדיף ממנה. ולכן נוהגין למזוג בעצמו, ואין זו קפידא.

אמנם יש לציין שלא נאמר שדווקא האישה היא שתמזוג, אלא כל אדם אחר שנמצא שם.

ו. הרב שניאור זלמן מלאדי (שו"ע הרב אורח חיים סימן תעג סעיף מח) הטעים את המנהג

לשבת בעת אמירת ההלל בליל הסדר:

אף על פי שקריאת ההלל היא מעומד, כמו שנתבאר בסימן תכ, מכל מקום ההלל שבלילה זה קורין אפילו מיושב. לפי שכל מעשי לילה זה הוא דרך חירות, לפיכך אין מטריחין אותו לעמוד.

כל ההנהגות שנוצרו במהלך הדורות אינן מעכבות, ואינן תנאי בקיום מצוות הלילה. יש לראותן כהנהגות נלוות נוספות, המבטאות דרך חירות. הן עוסקות ובדומה לאיכות היין – מזוג ולא חי, בדרך האכילה (אפיקומן על השובע), בכלים הייחודיים ובהנחתם לפני המסובים (כלים נאים בפני כל אחד, מזיגה על ידי אחר), באופן אמירת ההלל, ועוד. נראה שמייסדי המנהגים הללו ראו בתקנת חכמים לשנות ארבע כוסות בדרך חירות קריאת כיוון לעשות כן בתחומים נוספים הקשורים למצוות הלילה עם זאת שהסבה ודרך חירות בעת אכילת המצה ושתיית ארבע כוסות, היא חובה הלכתית משמעותית יותר מאשר כלים נאים בפני כל אחד ואחד.

יתכן אף להסיק מכאן, שהוספת ביטויי חירות מלמדת גם ש"דרך חירות" נמדדת ביחס למציאות המקובלת. כפועל יוצא מכך המנהגים יכולים ללבוש צורות שונות, ואף להתבטל אם באותו מקום וזמן אינם נחשבים יותר דרך חירות. זו כנראה דעתו של הרב אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה חלק ב – מסכת פסחים סימן תקכה), שהובאה לעיל, לפיה "בזמן הזה שאין רגילות בארצנו להסב, שאין רגילות בני חורין להסב, ישב כדרכו". כאמור, החולקים על הראבי"ה סברו שאין לבטל את ההלכה שנקבעה בידי חז"ל גם אם כבר אינה מסמלת דרך חירות, אך סביר להניח שגם הם יסכימו שניתן להוסיף מעת לעת ביטויי חירות חדשים המתאימים לרוח הזמן.

מנהגי החירות משפיעים על תודעתו של כל אחד, ושל כולנו כאומה, ומסייעים להכרה המלווה אותנו לאורך כל הסדר "כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים... ועל דבר זה ציווה הקב"ה בתורה 'וזכרת כי עבד היית' כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית" (רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ו).

סיכום

חכמים קבעו שיש להסב בעת אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות. על פי הרמב"ם ההסבה היא ביטוי נוסף למצוות "והגדת לבנך", והסיפור לא נעשה רק במלל אלא גם בתנוחת הגוף. תנוחה המפגינה חירות ושיחרור היא עצמה סיפור דברים. ביטויים אחרים המבטאים חירות, גם הם מוסיפים משמעות לסיפור יציאת מצרים.